

Mare KUKK*

POLIITILINE OPOSITSIOON EESTIS NÕUKOGUDE PERIOODIL

Poliitiline opositsioon Nõukogude Eestis oli fenomen, mille olemasolu veel kolm aastat tagasi vabariigi ametlikud massiteabevahendid täielikult eitasid. Ajal, mil NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komiteel ehk KGB-l jätkus dissidentide trellide taha saamisel ja «riigivastase elemendi» paljastamisel tööd kuhjaga, tegid Eesti ajakirjandus, televisioon ja raadio NLKP juhtimisel suuri pingutusi loomaks nii Nõukogude kui ka rahvusvahelisele üldsusele pilti rõõmsa rahulolu ja töövõitude õhkkonnast Eesti NSV-s. Selle eest, et midagi teisitimõtlemisele viitavat läbi ei imbuks, seisis hea KGB. Oma poolesajandise tegevuse jooksul korjas ta rohkete läbiotsimistel järjekindlalt ära kõikvõimalikud «riigivastased» materjalid, mistõttu sellel organisatsioonil on ilmselt parim ülevaade ja faktimaterjal käsitletavast teemast. Et aga neid materjale ei ole senini õnnestunud kasutada, on käesolev töö koostatud valdavalt välisallikate põhjal, mis uurijale tänase avatuse tingimustes on olnud suhteliselt hõlpsamini ligipääsetavad. Peamise allikana on kasutatud eesti dissidentide omakirjastuslikku väljaannet «Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis» (kogud I—XXV on ilmunud ka Rootsisis neljas köites), raadiojaamade «Radio Liberty» ja «Radio Free Europe» materjale, USA Riigidepartemangu poolt koostatud igaaastasi (1982—1989) aruandeid inimõiguste olukorrast Eestis ja muid materjale. Kõigi nimetatute autentset koopiaid asuvad Eesti Teaduste Akadeemia Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudis.

Ajalise ja geograafilise distantsi ning teatava ideoloogilise töötluse tõttu võib siinses esituses olla mõningaid ebatäpsusi ja lünki, mis on kindlasti korrigeeritavad, kui õnnestub juurdepääs KGB allikatele. Ka ei pretendeeri praegune uurimus lõplikule tõele ega täpsele kronoloogiale, vaid on pigem sissejuhatuse käsitletavale teemale.

Ülevaateartikkel ei võimalda juba oma mahu poolest anda ammendavat pilti Eesti dissidentliku ja opositsioonilise initsiatiivi kogu mitmekesisusest ligi 50 aasta vältel. Autori eesmärk oli tuua see mahukas ja mõistetavatel põhjustel seni veel vähe uuritud teema Eesti teaduskirjandusse esialgse tutvustusena, mis käsitleks dissidentliku liikumise arengut, tegevusprintsipi ja taustsüsteemi n.ö. linnulennult, püüdes välja tuua olemuslikumad jooned ja tähtsamad sündmused. Sellest tulenevalt ei ole põhjalikult süüvitid ühessegi alateemasse ning on mööda mindud mitmetest kaasnähtustest, nagu omakirjastuslikud kultuurialmanahhid, Eesti NSV opositsioonilise varjundiga kirjandus ja poliitiliste varjupaikade taotlemised. Vaadeldud on dissidentlust ainult selle mõiste kitsamas tähenduses.

1940. aasta Nõukogude okupatsioon ja sellele järgnenud Teine maailmasõda töid Eestile korvamatuid kaotusi. Maailma poliitiliselt kaardilt kadus Eesti Vabariik koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega Eesti rahva jaoks. Nõukogude armeesse mobiliseeriti sundkorras 40 000 eesti meest.¹ 1940. aasta 14. juuni küüditamine viis Eestist Siberisse umbkaudu 10 000 inimest. Kokku hinnati esimese sovetiseerimise perioodi kaotusi eestlaste seas umbkaudu 60 000-le.²

* Eesti Teaduste Akadeemia Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituut. 200105 Tallinn, Estonia pst. 7. Estonia.

¹ ENE-1, 2, 83.

² Uustalu, E. Sündmused pärast 1940. — Rmt.: *Rei*, A. Balti rahvaste draama. Stockholm, 1972, 323.

Saksa okupatsiooni ajal (1941—1944) mobiliseeriti Saksa armeesse umbes 40 000 Eesti kodanikku³ ning tapeti arvatavalt 6000—7000 inimest. Lisaks sellele kaotas eesti rahvas ligikaudu 100 000 inimest, kes põgenesid Läände vahetult enne Nõukogude armee sissemarssi 1944. aasta sügisel.⁴

Sellise ränga kogemusega astus Eesti 1944. aastal taas «nõukogude rahvaste vennalikku perre». Igati õigustatud opositsioon nõukogude võimule arenes pärast sõda relvastatud võitlusena, mis on tuntud metsavendluse nime all, ja kestis umbkaudu kümme aastat.⁵ Metsavendlust ei saa siiski vaadelda klassikalise vabadusvõitlusena, sest kontingent, kes end metsades varjas (mõned allikad annavad 12 000—15 000 meest⁶), oli äärmiselt diferentseeritud, erinevate motiivide ja eesmärkidega. Kui 1945. aasta teise pooleni oli metsavendadel välispropaganda mõjul suur usk Lääne relvastatud abisse, siis sama aasta lõpul see kadus, sest loodetud abi jäi tulemata. Perspektiivi kadumine demoraliseeris suure osa metsadesse varjunud grupe, kes kindlapiirilise, ühtsete eesmärkidega organisatsiooni puudumisel tegid peamiselt terroritegusid ja röövisid. See kujundas elanikkonna seas negatiivse suhtumise metsavendlusse. Metsavendluse likvideerimiseks kasutas nõukogude võim eriti julme ja laiaulatuslikke repressioone.⁷ Massiline kollektiviseerimine, mis sai alguse 1948. aasta lõpul, ja sellele järgnenud 25. märtsi küüditamine (nende aktsioonide ohvrite hulka hinnatakse 60 000-le⁸) andsid metsavendlusele otsustava löögi.⁹ Võitlus jätkus veel üksikute allesjäänud gruppide tegevusena, kuid mingit reaalset jõudu sel enam ei olnud.

1950—1951 puhastati Eesti NSV kõrgeim parteijuhtkond, nagu ka kultuurisfäär «kodanlikest natsionalistidest»: oma kohalt vabastati EKP I sekretär Nikolai Karotamm, Ministrite Nõukogu esimees Arnold Veimer, Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Eduard Päll jt. Märtsis 1950 valiti Moskva soovitusel uueks EPK I sekretäriks Ivan (Johannes) Käbin. I. Käbini teeneks võib pidada Eestile «eksperimentaalvabariigi» staatuse saavutamist. Keskuse rahvuspoliitikat teostati siin «enamsoodustusrežiim», mistõttu rahuldati Eesti toodangust algselt oma rahva vajadused ja ainult ülejääk eksporditi Nõukogude Liitu. Eestis õppinud spetsialistid jäid tööle Eestisse ning rahvusliku kaadri säilimine soodustas eestikeelset õpetust kesk- ja kõrgkoolides. See omakorda vähendas teiste liiduvabariikide õppurite sissevoolu.

Eesti eriline staatus oli ilmselt üks põhjusi, miks kuni 1960. aastate keskpaigani ei tekkinud märgatavat opositsiooni.¹⁰ Siinkohal nimetatagu, et ehkki mõisted *opositsioon* ja *teisitimõtlemine* ehk *dissidentlus* ei ole rangelt võttes sünonüümid, mõistetakse käesolevas töös dissidentlikke liikumisi ja nähtusi kui opositsiooni. Et sellises totalitaarses riigis nagu NSV Liit puudus käsitletaval perioodil igasugune legaalne opositsioon, siis kujutas iga dissidentlik väljaastumine endast opositsioonilist nähtust. See lubab neid ilminguid üldistavalt nimetada opositsiooniks. Dissidentidena on vaadeldud siinses kontekstis ainult neid isikuid, kes avalikult esitasid poliitilisi nõudmisi ning osutusid seega poliitiliste kohtuprotsesside objektideks.

³ Laasi, E. Ühest ebaõnnestunud ajaloolasest väljaandest. — Vikerkaar, 1990, nr. 6, 86—87.

⁴ Country Reports on Human Rights Practices for 1982, Department of State, Feb. 1983, 1038.

⁵ Uustalu, E. Sündmused pärast 1940, 349—353.

⁶ Laasi, E. Kas aastail 1942—1944 oli Eestis partisaniliikumine? — Vikerkaar, 1990, nr. 5, 64.

⁷ Radio Liberty (RL), 496/76.

⁸ Violations of the Helsinki Accords: USSR by the US. Wien, Helsinki Watch Committee, Nov. 1986, 292.

⁹ Uustalu, E. Sündmused pärast 1940, 352.

¹⁰ Alexeyeva, L. Soviet Dissent. Wesleyan University Press, 1985, 87.

Teiseks opositsiooni puudumise põhjuseks oli KGB ennetav tegevus, mis paljudest tegutsenud noortegruppidest ei lasknud kujuneda organiseeritud liikumisi.¹¹ Vahetult pärast sõda valitsenud meeleoludest eesti noorte seas annab pildi väljavõtte Enn Tarto protsessi kommentaarist: «Ajale, mil E. Tarto koolis käis (aastad 1946—1956; autori märkus), oli iseloomulik, et tõsisemad ja tublimad poisid, kes enamasti olid ka paremad õppijad, unistasid Eesti riigi taastamisest. Vist ei olnud Eestis kooli, kus ei oleks tekkinud põrandaaluseid organisatsioone. Sellistel organisatsioonidel olid tingimata relvad. [...] Kuigi sellised koolipoiste grupid enamasti mingite tegudeni ei jõudnud, kukkus neid sisse ja pandi kinni Stalini aja seaduste täie karmusega, toleaege § 58 ühe või teise osa järgi igal aastal mitmeid. Taolisse Tartu koolipoiste organisatsiooni kuulus ka E. Tarto. Vastavalt aja vaimule oli põhikiri, töötused, salajased relvad ja mõned trükitähtedega käsitsikirjutatud lendlehed, mille järgi neid kinni püütigi. 1956. aastal, 17-aastasena, läks E. Tarto esimest korda vangi.»¹² Analoogiliselt mõisteti süüdi ka Erik Udam 1955. aastal.¹³ Pärast vabanemist ei saanud kumbki noormees kaua vabaduses olla: 1962 mõisteti E. Tarto ja E. Udam Eesti Rahvuslaste Liidu nimelisest organisatsioonist osavõtmise eest viieks ja pooleks aastaks range režiimiga kolooniasse.¹⁴ Arst Rein Põllumaa, kes 1949. aastal sai eestimeelsesse noorterühma kuulumise eest 25+5 ja oli üks «40 kirjale» allakirjutanutest, hindab § 58 järgi kinnimõistetud koolinoorte koguhulka tolle aja laagrites paari tuhande ümber.¹⁵ Seega võib pidada opositsioonilist meelsust noorte hulgas väga tugevaks. Kuid kasutades erakordselt ränki repressioone (paljud neist noortest said nagu R. Põllumaagi maksimaalse vangistusmäära) suutsid võimuorganid selle põlvkonna peaaegu täielikult vaikima sundida.

1950. aastate keskpaik tõi endaga kaasa uued lootused, mis seostusid Hruštšovi «sulaga». Seda aega puudutab eesti intellektuaalide kiri aastast 1982. Hruštšovi reformide ajal (1950. aastate teine pool ja 1960. aastate algus) tekkisid eestlastel lootused oma rahva ja rahvusliku kultuuri tulevikuks. Need lootused põhinesid stalinismi ohvrite rehabiliteerimisel, healuprogrammil, mille võttis vastu NLKP 1961. aastal, lubadustel suurendada rahvusvabariikide autonoomiat orienteerumisega arenenuma ja kaas-aegsema majanduse poole (ühes tarbekaupade tootmise suurendamisega) ja eesti kultuuri teatud ärkamisega pärast stalinistlikke repressioone. Paljud lootsid juhtida arengut inimnäolise sotsialismi rööbastele, asendades vene bürokraatide ja Nõukogude Liidus üleskasvanud Venemaa eestlaste kliki rahvusliku juhtivkaadriga, kes suunaks majandust intelligentsemalt, arvestades kohalikke huvisid.¹⁶

Eestlased püüdsid maksimaalselt ära kasutada kõiki legaalseid vahendeid, et oma rahvuskultuuri säilitada ja arendada. Vaimseks vabaduseks andis teatava eelse asjaolu, et Moskva juhtkond ei mõistnud eesti keelt ning seetõttu oli võimalik trükisõnas aeg-ajalt välja öelda seda, mis mujal Liidus ei oleks mingil juhul ilmunud.

Hoolimata oma mõningasest eristaatusest allutati ka Eesti nõukogulikule venestamisele. Igati soodustati migrantide, esmajoones venelaste sissērännet. Migratsiooni motiveerimiseks rajati Eestis hulgaliselt suuri tööstusettevõtteid, mida vabariik ise sellises kvantiteedis ja kvaliteedis ei vajanud ning mille tarvis tal ei jätkunud ka tööjõudu. Tööjõu sissetoomine võimaldas anda migratsioonile «abistamise» oreoli, mis eelkõige tõstis

¹¹ *Parek, L.* Sa teed, mida pead tegema. — Reede, 1990, 26. okt., 13.

¹² Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. Stockholm, Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1984, XIX kogu, 569—570.

¹³ Lisandusi, 1980, IX kogu, 273.

¹⁴ Lisandusi, 1980, IX kogu, 273; 1984, XIX kogu, 567—570.

¹⁵ *Kiin, S., Ruitsoo, R., Tarand, A.* 40 kirja lugu. Tallinn, 1990, 50—51.

¹⁶ *Alexeyeva, L.* Soviet Dissent, 87.

migrantide enesetunnet. Hruštšovi ajal hakati avalikult sõna võtma ka venestamise vastu, kuid oktoobris 1964 Moskvas toimunud võimuvahetus tegi sellistele väljaastumistele järsu lõpu. Lõppes ka suhteline autonoomia majanduses. Kõik olulisemad majandusharud viidi üleliiduliste ministeeriumide kontrolli alla ja kohalikud huvid allutati ilma mingi mõõnduseta üleliidulistele. Praha Kevade lämmatamine Nõukogude tankidega 1968. aastal näitas, et Moskva ei talu isegi formaalselt suveräänse riigi puhul iseseisvat poliitilist ja sotsiaalset kurssi, rääkimata liiduvabariikidest. See muutis Eesti lootused saavutada märkimisväärne autonoomia «riigi sees» väga ähmaseks ning viis suuremale poliitilisele aktiivsusele väljaspool Kommunistliku Partei raame. Võimud ja KGB reageerisid arreteerimisega Eesti NSV Kriminaalkodeksi paragrahvide 68 (Nõukogude-vastane agitatsioon ja propaganda), 69 (sõjapropaganda), 72 (rahvuslik ja rassiline diskrimineerimine), 73 (riigisaladuste reetmine) ja 194 (nõukogude poliitilist ja sotsiaalset süsteemi diskrediteerivate teadlikult valede väljamõeldiste levitamine) alusel. Usklike ja teisitimõtlejate «ümberkasvatamiseks» rakendati § 59, mis lubab kasutada kohustuslikku ravi psühhiaatria-haiglates.

Dissidentliku liikumise algus

1960. aastate lõpul hakati taas «sisevaenlaste» otsimisele ja kinnipanemisele suuremat tähelepanu pöörama. Seejuures tegi Eesti KGB koostööd kolleegidega Leningradis, Moskvas ja mujal Nõukogude Liidus. Selle üks tulemusi oli 1969. aastal Tallinnas toimunud poliitiline protsess, kus Balti Mere Laevastiku kolme vene rahvusest ohvitseri süüdistati Nõukogude-vastase ühingu loomises.¹⁷ Sama aasta 11. detsembril arreteeriti Tartus neli eestlast, süüdistatuna relvade ebaseaduslikus omamises ja Nõukogude-vastasesse salaorganisatsiooni kuulumises.¹⁸

Esimesed arvestatavad dissidentlikud liikumised Eestis olid Eesti Demokraatlik Liit ja Eesti Rahvuslik Rinne. Eesti Demokraatliku Liidu asutajate hulka kuulusid ka Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI; praegu Tallinna Tehnikaülikool) assistent Sergei Soldatov ja tõlkija Artjom Juskevits, esimene oli venelane ja teine ukrainlane. See osutab, et liikumise pearõhk ei olnud rahvuslusel, vaid demokraatial. Eesti Demokraatlik Liit tegi esimesed katsed välja anda omakirjastuslikke trükiseid. Ilmus kaks venekeelset ajakirja «Demokraat» ja «Vabaduse Kiir» ning mõned numbrid eestikeelset «Eesti Demokraati» ja «Eesti Rahva Häält».¹⁹ «Eesti Demokraadi» viiendas väljaandes (1972, nr. 1) avaldati Eesti Rahvusliku Rinde programm²⁰, milles seati liikumise eesmärgiks referendumi korraldamine enesemääramise küsimuses ja iseseisva Eesti põhiprintsiipide formuleerimine.

24. oktoobril 1972 saatsid mõlemad organisatsioonid memorandumid Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) Peaassambleele ja kirja ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile.²¹ Memorandum juhtis ÜRO tähelepanu Eesti okupeeritud staatusele ning kiri sisaldas liikumiste programme ja eesmärgi. Läkituses paluti astuda samme Eesti iseseisvuse taastamiseks, Eesti võtmiseks ÜRO liikmeks, eksisteeriva koloniaalse nõukogude süsteemi likvideerimiseks, Nõukogude sõjaväe väljaviimiseks Eestist, uue

¹⁷ RL 496/76, 8.

¹⁸ Samas, 9.

¹⁹ Alexeyeva, L. Soviet Dissent, 90.

²⁰ RL 496/76, 9. Eesti Rahvusliku Rinde tegelik eksisteerimine ei ole siiski täit kindlust. A. Pesti arvates oli tegemist Sergei Soldatovi initsiatiiviga, mis oli mõeldud pigem KGB segadusse ajamiseks kui tegusa organisatsiooni loomiseks.

²¹ Samas.

demokraatliku valitsuse moodustamiseks ÜRO egiidi all ja inimõiguste tagamiseks. Et mõlemad läkitused jäid vastukajata, saadeti K. Waldheimile 23. detsembril 1974 uus kiri, milles paluti võtta 1972. aasta 24. oktoobri apellatsioon ÜRO Peaassamblee päevakorda ning nimetati inimõiguste eest võitlejate ebaseaduslikke areste Eestis.²²

13. detsembril 1974 arreteeriti Eesti Demokraatliku Liikumise liikmed TPI assistent Kalju Mätik, insener Mati Kiirend, arst Arvo Varato ja tõlkija Artjom Juskevits, 4. jaanuaril 1975 võeti vahi alla Sergei Soldatov.²³ Nimetatute üle toimus kohus alles 21.—31. oktoobrini 1975.²⁴ See näitab, kui kaua võttis KGB-l aega süüdistuse koostamine.

21. oktoobril 1976 saatsid Eesti demokraatide esindajad kirja USA Kongressile, Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamise otsuste rakendamist valvavale Kongressi komiteele, «Amnesty Internationalile» ja ÜRO Inimõiguste Komisjonile.²⁵ Kirjas näidati, et inimõiguste rikkumised Nõukogude Liidus on süstemaatilised ja võimude poolt sanktsioneeritud; rõhutati, et inimõiguste eest võitlejad raudse eesriide taga vajavad Lääne demokraatia abi ja toetust ning paluti abi Eesti poliitvangide vabastamiseks. Valgustati ka kõnealust kohtuprotsessi: «Kuigi kohtukuulutus ei teatatud, toimus Tallinna poliitiline protsess viie teisitimõtteleja üle suletud aste taga. Ainult KGB mehed, partei kohalike organisatsioonide esindajad ja kohtualuste lähemad omaksed lasti kohtusaali. [...] Lühike märkus kohtuprotsessist avaldati ainult kahes kohalikus ajalehes tagantjäregi 13. nov. 1975.²⁶ Teates ei nimetatud, milles kohtualuseid süüdistati, ega öeldud, mis nad olid taotlenud ja teinud. [...] Tallinna kohtuprotsess 1975. a. oli kõigi rahvusvaheliselt tunnustatud normide järgi sihilik ja Helsingi lõppaktis taasfikseeritud Inimõiguste deklaratsiooni paragrahvide 18, 19, 10 ja 11 jäme rikkumine, sest a) kohus ei olnud avalik, b) kohtunik ja kaasistujad ei olnud sõltumatud ega erapooletud, vaid, vastupidi, võimaloleva partei liikmetena nad täitsid ainult partei KK ja KGB eeskirju...» Kõik kohtualused peale A. Varato, kes hakkas protsessil tunnistajaks, tunnistati süüdi ja neile mõisteti 5—6 aastat vabadusekaotust.

Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamise Helsingi lõppakti mõju inimõiguste eest võitlemisele Nõukogude Liidus

1975. aasta 30. juulist 1. augustini toimus Helsingis Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamise (EJKN) viimane etapp, mille lõppaktile kirjutasid alla 35 riigi esindajad. See sündmus sai oluliseks tähiseks ka Nõukogude teisitimõtlemise ajaloos. Helsingi konverentsil inimõigustele pööratud tähelepanu ja Nõukogude Liidu kohustus kokkulepitud printsiipe järgida tekitasid paljudes Nõukogude inimestes lootuse muutuste võimalikkusele. Helsingi lõppakt oli konkreetne dokument, millele oma nõudmistes toetuda. Paljudes Nõukogude Liidu paikades moodustati nn. Helsingi grupe, kes hakkasid jälgima, kuidas Nõukogude pool täidab endale võetud kohustusi inimõiguste valdkonnas. Grupid tegutsesid Moskvast, Ukrainas, Leedus, Gruusias, Armeenias jm.²⁷

Sellest, et lootused demokraatiale nõukogude ühiskonnas olid ennatlikud ja formaalne nõustumine Inimõiguste deklaratsiooniga ei toonud kaasa mingeid muutusi režiimi olemuses, andsid tunnistust nii juba nime-

²² Samas.

²³ Samas, 10.

²⁴ Lisandusi, 1978, I kogu, 9.

²⁵ Samas, 8—11.

²⁶ Rahva Hääl, 1975, 13. nov. (Autori viide.)

²⁷ RL 294/77, 7.

tatud 1975. aasta protsess kui ka teised KGB aktsioonid. Taas väljavõte Eesti demokraatide kirjast: «... samal ajal kui Euroopa riigipead pidasid Helsingis konverentsi, kus nõukogude KP juht Brežnev kuulutas, et NSVL tahab täielikult rakendada Helsingi kokkuleppeid, olid Brežnevi julgeolekumehed palavikuliselt ametis Eestis, 80 km Helsingist lõuna pool, teostades 8 kuu jooksul järjest vahistamisi, läbiotsimisi ja ülekuulamisi enneolemata ulatuses. See terav vastuolu nõukogude valitsuse tegudes ja sõnades tõsteti toona esile kirjas, mille Eesti ja Läti demokraatide esindajad läkitasid Helsingi konverentsist osavõtjatele dateerituna 17. juunil 1975. aastal.»²⁸

Eestis Helsingi gruppi ametlikult ei moodustatud, ehkki sisuliselt tegutseti samas suunas. Grupi moodustamise vastu rääkisid mitmed asjaolud. Esiteks sai teatavaks, et KGB oli püüdnud värvata E. Udamit, üht tuntumat teisitimõtlejat, moodustama Helsingi gruppi ka Eestis, kuid KGB nimekirjade alusel. E. Udamil, kes kohtus KGB esindajaga kolm korda, õnnestus kaasa võtta tõendavaid dokumente ja korraldada Moskvast selleteemaline pressikonverents välisajakirjanikele.²⁹ Teiseks saadi Eestis aru, et ametlikult tegutsev inimõiguste kaitse grupp oleks teisitimõtlejad väga kergesti KGB-le kätte mänginud, nagu seda hiljem tõestas ka teiste liiduvabariikide kogemus.

Septembris 1975 saatis kuus Eesti, Läti ja Leedu dissidentide organisatsiooni kirja emigrantlikule organisatsioonile «Balti Maailmakonverents». Selles väljendati pettumust Helsingi nõupidamise tulemuste üle, sest nõupidamisel ei mõistetud hukka Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt. Kirjas esitati ka viiepunktiline kava Balti riikide enesemääramise tagamiseks ÜRO egiidi all.³⁰ NSV Liidu parteiline ajakirjandus kritiseeris samal ajal Helsingi lõppakti inimõiguste osa rakendamist lääneriikides.

Aasta 1977 tõi kaasa dissidentide raevuka tagakiusamise kogu Nõukogude Liidus. Asuti likvideerima Helsingi grupe, kelle liikmetest enamik arreteeriti, ülejäänud sunniti vaikima hirmutamise ja repressioonidega. Aasta jooksul arreteeriti kõikide gruppide juhid ja toimus mitmeid poliitilisi kohtuprotsesse. Sellega praktiliselt peatati Helsingi gruppide tegevus, mis oli maailma avalikkuse ette toonud kümneid avaldusi, dokumente ja memorandumid inimõiguste olukorrast Nõukogude Liidus.³¹ Sai selgeks, et nõukogude võim ei talu mingeid kodanikualgatuse korras tekkinud alternatiivstruktuure, mis võiksid saada võimuorganite tegevuse kritiseerijateks.

Dissidentlik liikumine Eesti NSV-s pärast Helsingi nõupidamist

Dissidentide võitlus jätkus ka kinnipidamiskohtades. 1976. aasta veebruaris saatis 19 poliitvangi Mordvast Potma laagrist kirja nii Nõukogude kui ka välismaa avalikkusele. Kirjale olid alla kirjutanud ka neli Eesti dissidenti: S. Soldatov, K. Mätik, M. Kiirend ja A. Juskevits. Kirjas nenditi, et poliitvangid on vabadusest ilma jäetud üldtunnustatud inimõiguste nõudmise eest, ning paluti avalikkust mõjutada NSV Liidu valitsust, et hakataks täitma Helsingi lõppakti ja Inimõiguste ülddeklaratsiooni sätteid.³²

²⁸ Lisandusi, 1978, I kogu, 9.

²⁹ Newsletter, Nov. 1977, XXXI, nr. 495, 15.

³⁰ RL 496/76, 11.

³¹ RL 294/77, 8.

³² Krepp, E., Veem, K. Testing of the Helsinki Spirit. From Helsinki to Madrid. Stockholm, 1980, 25.

Helsingi nõupidamine ei andnud tõuget mitte ainult inimõiguste eest võitlemiseks. 1977. aasta mais saatis 18 eesti loodusteadlast kirja kolleegidele Läänemeremaades. Teadlased konstateerisid: «Mäletame, et Helsingi konverentsi üheks peasõnaks oli koostöö. Mida meie tõeliselt mõeldisil vajame, on tõsiselt koostööd ja solidaarsust kõigi loodusteadlaste poolt Läänemere piirkonnas aitamiseks säästa Eesti unikaalseid loodusvarasid ning panemaks lõppu süstemaatilisele ja ikka kasvavale looduskeskkonna laastamisele ja reostamisele, mida nõutakse pika aja plaanides Moskvas. [...] Loeme käesolevat kirja tagasihoidliku, kuid tõsise lisana Euroopa julgeoleku- ja koostöökonverentsi otsuste täideviimisel.»³³

23. augustil 1979 saatis 45 eestlast, lätlast ja leedulast Nõukogude Liidu, SLV ja SDV valitsustele ning ÜRO-le Molotovi—Ribbentropi pakti (MRP) 40. aastapäevale pühendatud memorandum, mis kutsus üles avaldama pakti ja selle salaprotokollide täielik tekst ning kuulutama need kehtetuks.³⁴ Memorandumile kirjutasid eestlaste poolt alla ornitoloog ja keeleõpetaja Mart Niklus, autopargi meister Endel Ratas, tööline Enn Tarto ja projekterija Erik Udam. MRP-le, selle salaprotokollidele ja paktist tulenevad sündmusteahelale, mille viimaseks lüliks oli Balti riikide inkorporeerimine NSV Liitu, oli pühendatud ka omakirjastusliku väljaande «Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis» V kogu, mis rahva hulgas ringeldes täiendas paljude eestlaste teadmisi oma sünnimaa ajaloo kohta.

Balti dissidentide koostöö omandas järjest konkreetsemaid vorme. Ühislähitused muutusid regulaarseteks aktsioonideks, mis pöörasid rahvusvahelise avalikkuse tähelepanu Balti rahvaste rahulolematusele neile peale surutud staatusega. Peamiselt põhines Balti dissidentide ühistöö leedulaste ja eestlaste algatusel. Lätlased olid suhteliselt passiivsed, sest dissidentide vähesuse tõttu puudus Lätis konkreetne liikumine. Olulisemaks figuuriks läti dissidentide seas oli Ints Calitis, kes aga oma autoritaarsuse tõttu ei suutnud luua tõhusalt tegutsevat organisatsiooni.

17. jaanuaril 1980 saadeti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele, ÜRO peasekretärile ja Afganistani rahvale eestlaste, lätlaste ja leedulaste kollektiivne avalik kiri, mis protesteeris 1979. aasta 27. detsembri Nõukogude invasiooni vastu Afganistanis ning nõudis kogu Nõukogude väekontingendi viivitamatut ja tingimusteta lahkumist Afganistanist. Kirjas rõhutati Afganistani sündmuste analoogiat 1940. aasta sündmustega Balti riikides.³⁵

28. jaanuaril 1980 saadeti Rahvusvahelisele Olümpiakomiteele (ROK) ning USA, Kanada, Suurbritannia ja teiste Balti maade NSV Liitu inkorporeerimist mittetunnustavate maade rahvuslikele olümpiakomiteedele eestlaste, lätlaste ja leedulaste kollektiivne avaldus, mis juhtis tähelepanu nõukogude süsteemi inimvaenulikkusele ja anneksioonipoliitikale, mida NSV Liit on teostanud Baltimaades.³⁶ Avalduses kutsuti ROK-i ja rahvuslike olümpiakomiteesid mitte osalema Moskva olümpiamängudel, mis teenivad diktatuuririigi propagandistlikke eesmärgi. Samal teemal pöördusid ROK-i presidendi lord Killanini ja Tallinna olümpiaregatis osalejad kavatsevate purjesportlaste poole eesti teisitõtlejad. Oma lähituses³⁷ (allkirjastatud «Initsiatiivgrupp Eesti Olümpiakomitee Õiguste Taastamiseks») märkisid nad: «Mis puutub Moskva olümpiamängude peaeesmärkidesse, siis lubatagu tsiteerida vaid ühte dokumenti, mis kannab nime «Soovitud agitatsiooni- ja propagandatöökse seoses 1980. a. olümpiamängudega Moskvas». [...] «1980. a. olümpiamängude korraldamine Moskvas omab suurt poliitilist tähtsust kogu progressiivse inimkonna jaoks. Seetõttu on

³³ Lisandusi, 1978, I kogu, 15.

³⁴ Lisandusi, 1979, V kogu, 129—132.

³⁵ Lisandusi, 1980, VI kogu, 150—151.

³⁶ RL 2/82.

³⁷ Lisandusi, 1980, VIII kogu, 285—290.

äärmiselt oluline organiseerida sihkindlat propagandat välisriikide tarvis, milline peab selgitama (...) NLKP ja teiste kommunistlike parteide sise- ja välispoliitikat, demonstreerima nõukogude elulaadi, samuti sotsialismi eeliseid kapitalismi suhtes, NSVL ja teiste sotsialismimaade saavutusi kommunistliku ülesehitustöö kõigil aladel...» Läkitusel rõhutati ka nõukogude spordi kaugust olümpiaideest: «Mis puutub sportlastesse, siis puudub neil Nõukogude Liidus õigus eksisteerida omaette indiviididena (vastavalt ühele kesksele olümpiapõhimõttele) — atlete koheldakse siin maal kui totalitaarse riigi omandit, kusjuures nad on kohustatud kaitsma selle riigi huve ja poliitikat ükskõik millise hinnaga, spordimoraalist hoolimata [...] Ent nüüdsest peale määrasid eesti sportlaste karjääri mitte üksnes nende sportlikud saavutused, vaid samuti sotsiaalne päritolu, poliitiline minevik, rahvus ja eelkõige täielik kuulekus kommunistlikule diktatuurile ja ideoloogiale.» Kiri tõi ära sportlaste aktiivse olümpiaregatis osalemise tagajärjed, andes samas ülevaatliku pildi nõukogude režiimi olemusest Eestis: «Heisates 21. juulil oma olümpiajahtide valged ja värvilised purjed Tallinna lähel, aitate te faktiliselt aktiivselt sanktsioneerida, õigustada ja maskeerida

— sõltumatu Eesti Vabariigi, Rahvusvahelise Olümpiakomitee liikme 40-aastast ebaseaduslikku okupatsiooni Nõukogude Armee poolt;

— KGB hirmuvalitsust ja kõigi põhiliste inimvabaduste puudumist Eestis (ebaseaduslikud vahistamised, läbiotsimised, range tsensuur, üleüldine nuhkimine, tõepärase informatsiooni puudumine, kodumaalt omal tahtel lahkumise võimatus jne.);

— intensiivset venestamist eestlaste rahvuslike huvide arvel...;

— Eesti loodusvarade röövkasutamist Moskva bürokraatia huvides, Eesti loodusliku keskkonna kuritegelikku saastamist ülitsentraliseeritud kesksest planeerimissüsteemist suunatud hoolimatu industrialiseerimise tulemusena;

— Eesti muutmist hiiglaslikuks sõjaliseks tugialaks, kuhu on paigutatud kümned tuhanded nõukogude sõjaväelased, sajad Lääne-Euroopale sihitud raketid, Paldiski sõjasadamas baseeruvad ja Läänemerd saastavad aatomialveelaevad, strateegiliste pommitajate baasid...»

1980. aasta alguses veeres üle Eesti läbiotsimiste ja arreteerimiste laine, et puhastada vabariiki enne olümpiamänge. 13. märtsil arreteeriti Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ, praegu Tartu Ülikool) keemia kateedri dotsent Jüri Kukk³⁸, 19. märtsil Mart Niklus³⁹. Paljudele tehti hoiatus Nõukogude-vastase tegevuse eest; mitmed inimesed, kellele KGB ei suutnud esitada ametlikku süüdistust, pagendati sundkorras Tallinnast, et nad ei kontakteeruks oodatavate olümpiakülalistega. Arreteerimised ja läbiotsimised suutsid inimesi küll hirmutada, kuid ei suutnud opositsiooni likvideerida. Et väljendada oma toetust arreteeritud kaasvõitlejatele, saatsid Eesti dissidendid mitmeid proteste ja pöördumisi vastavatele instantsidele. 27. märtsil saatis 20 eesti inimõiguste eest võitlejat protesti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile Jüri Kuke ja Mart Nikluse seadusevastase vahi all hoidmise vastu.⁴⁰ 3. veebruaril 1980 saatis 15 eesti dissidenti protesti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile, NSV Liidu Teaduste Akadeemia Presiidiumile ja «Amnesty Internationalile» akadeemik A. Sahharovi tagasiandmise pärast.⁴¹

27. juulil 1980 saatis 36 eesti ja leedu dissidenti avaliku kirja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile ja «Amnesty Internationalile» nõudega vabastada M. Niklus ja teised

³⁸ RL 140/81.

³⁹ RL 441/80.

⁴⁰ Lisandusi, 1980, VII kogu, 195.

⁴¹ Lisandusi, 1980, VI kogu, 152.

poliitvangid ning lõpetada eriti ägedaks muutunud repressioonid teisitimõttelejate vastu.⁴²

11. septembril 1980 saadeti Poola ametiühingukoondise «Solidaarsus» liidrile Lech Walesale 20 allkirjaga eestlaste-leedulaste avalik kiri, milles õnnitleti teda ja kogu poola rahvast, kes on alustanud demokraatlikke reforme.⁴³

Teisititimõttelejate aktiivne avalik tegutsemine andis KGB-le alust järjekordse repressioonikampaania läbiviimiseks. 1980. aasta 20. oktoobril toimusid koordineeritud läbiotsimised, vahistamised ja ülekuulamised Tallinnas, Tartus ja Pärnus.⁴⁴ Kõikjal konfiskeeriti kirjutusmasinaid ja omakirjastuslikke materjale. Totalitaarsele režiimile on olemuslik hirm igasuguse mitteametliku, parteilise kontrollita teabelevi ees. KGB poolt teostatud läbiotsimiste käigus konfiskeeriti kirjutusmasinaid isegi neilt, kellele need olid põhitöövahendid, näit. kirjanikelt, teadustöötajailt ja teistelt. Kuidas mõjuks sellise tegevuse taustal analoogia puusepaga, kellelt konfiskeeritakse kirves kui potentsiaalne mõrvariist? Jahimehega, kes püss seljas ringi käib? Kirjutusmasinate potentsiaalne ohtlikkus valitsevale korrale oli KGB jaoks aksioom, mis ei vajanud tõestamist. Võis ju sellel paljundada mida tahes ja siis levitada ausate Nõukogude kodanike seas, kellel selle tulemusel mõningane mõtetegevus ja analüüsivõime võis tekkida. Isemõtlemine on aga teatavasti kõikide totalitaarsete režiimide teravisele olnud niisama ohtlik kui päikesepaiste lumekolossidele.

5.—8. jaanuarini 1981 toimus Eesti NSV Ülemkohtus Jüri Kuke ja Mart Nikluse kohtuprotsess.⁴⁵ 1. mail saadeti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile ja NSV Liidu peaprokurörile «Grupi Eesti kodanike avalik protestiavaldus»⁴⁶, milles nõuti J. Kuke surma asjaolude (suri Vologdas kinnipidamiskohas 27. märtsil 1981) põhjalikku uurimist ja süüdlaste karistamist. Avalduses tõdeti: «Jüri Kukk alustas näljastreiki eeluurimise ajal 22. novembril ega sõnnud surmani, mille kuupäevaks mõningatel andmetel on 27. märts 1981. [...] Jüri Kukk on surnud. Kuidas suudab laimaja, kelle iseloomus on võltsida, nälgida protestiks? Laimaja jätab teise söömata. Jüri Kukk oli vangis väliselt. Mehe vaim ei allunud §194/1 kohasele üldrežiimile, eitades trelle, vangispidajaid ja nende poolt pakutud toitu. Eitada saab peale võimu poolt peale sunnitud vahendite ka seda, millest võim ise kunagi ei loobu. Näljastreik tähendab viimast eitust. Lukku logistav vang on võimudele ootuspärane, ennast näljutav vang on aga tabamatu jõud. Näljastreik — see on iseenda eitamine eluaate nimel. See on jõukohane üksikutele.» Üksikutele oli jõukohane ka avalik väljastumine režiimi vastu, mis seisnes protestidele ja avaldustele allakirjutamises, omakirjastuslike väljaannete koostamises ja levitamises ning muus analoogilises tegevuses, mille eest Nõukogude seadusandlus nägi ette kriminaalkaristuse. Dissidendid püüdsid võidelda anonüümsete läkituste vastu, hirmu vastu, mis takistas inimesi oma veendumustele alla kirjutamast. Teatud mõttes oli see võitlus donkihhotlik. Teadis ju iga allakirjutanu, et varem või hiljem tabavad teda võimuaparaadi repressioonid ning võib-olla ka vabadusekaotus. Teiselt poolt sundis see teadmine inimesi tegutsema veelgi aktiivsemalt, et jõuda võimalikult rohkem ära teha enne vangistamist. Pöördumised Lääne demokraatiade poole ei jäänud tulemusteta. Rahvusvahelise avalikkuse toetus oli nii moraalseks kui ka materiaalseks abiks dissidentidele ja nende perekondadele. Rohkearvuliste pöördumiste tulemusel avaldas USA Kongress 12. novembril 1981 resolutsiooni M. Nikluse küsimuses. Selles kutsu-

⁴² RL 475/81.

⁴³ Lisandusi, 1980, VIII kogu, 284.

⁴⁴ Samas, 276—280.

⁴⁵ Samas, 293—297.

⁴⁶ Lisandusi, 1981, XI kogu, 334.

takse NSV Liidu valitsust üles vabastama M. Niklus ja lubama tal Rootsi emigreerida.⁴⁷

10. oktoobril 1981 saadeti NSV Liidu, Islandi, Norra, Taani, Rootsi ja Soome valitsusjuhtidele 38 eestlase, lätlase ja leedulase poolt avalik kiri Põhja-Euroopas tuumavaba tsooni rajamise küsimuses. Kirjas osutati vajadusele täiendada Põhja-Euroopa tuumavaba tsooni Läänemere ja Balti vabariikidega.⁴⁸

1. oktoobril 1982 saatis 13 eesti dissidenti avaliku kirja Soome Vabariigi kodanikele. Kiri käsitles Tallinna Uussadama ehitamisega seonduvaid muutusi Tallinna demograafilises situatsioonis, prognoositi muulastest tööjõu olulist sissetoomist, mis viiks eestlased oma pealinnas tuntavasse vähemusse.⁴⁹

25. oktoobril 1981 avaldas ajaleht «Helsingin Sanomat» Soome ajakirjaniku Seppo Heikinheimo artikli, milles ta kirjeldas elamistingimusi Eestis kui demoraliseerivaid ja analüüsis venestamise mõju Eestile. Vastuseks sellele artiklile avaldas sama ajaleht 5. detsembril 1981 viie eesti tuntud kultuuritegelase allkirjaga (Kaarel Ird, Veljo Tormis, Mati Unt, Mati Palm ja Paul Ariste) kirja, milles tunnistati S. Heikinheimo väited solvavaks. Heikinheimo vastas dokumenteeritud faktidega. 2. oktoobril 1982 trükkis Stockholmis ilmuv väliseesti ajaleht «Teataja» ära 15 eesti intellektuaali kirja, mis oli antud Heikinheimole 1982. aasta märtsis Lääne pressis levitamiseks ning mis lükkas ümber Irdi jt. kirja.⁵⁰ «15 kiri» väitis, et mainitud viis kultuuritegelast kutsuti Eesti NSV kultuuriministri Johannes Loti juurde, kus neil kästi juba eelnevalt kellegi poolt valmistatud kirjale alla kirjutada, ning et kolm neist on juba avaldanud kahetsust oma teo üle. «15 kiri» analüüsis põhjalikult eestlaste tõrjutud seisundit omaenese kodumaal üleüldise venestamise tingimustes ning kirjeldas demograafilist ja ökoloogilist kriisiolukorda vabariigis.

1980. aastate alguses võttis KGB suuna kõikide aktiivselt tegutsevate dissidentide areenilt eemaldamisele. Lisaks juba nimetatud M. Niklusele ja J. Kukele arreteeriti 1980. aastal veel tööline Tiit Madisson⁵¹, insener Veljo Kalep ja arhitekt Viktor Niitsoo⁵². 1983. aastal arreteeriti Enn Tarto, Lagle Parek, Heiki Ahonen ja Arvo Pesti.⁵³ Kõik mõisteti süüdi erinevate tähtaegadega. Enamiku aktiivsemate teisitimõtlejate vangistuse tõttu saabus Eesti dissidentlikus liikumises mõnaperiood.

Poliitvange hakati vabastama 1986. aastal, pärast M. Gorbatšovi NLKP peasekretäriks saamist 1985. aastal. Viimased poliitvangid M. Niklus ja E. Tarto saabusid koju siiski alles 1988. aasta sügisel. Sellele eelnesid mitmekuulised piketid Tallinnas, Eesti NSV Ülemkohtu ees.

Eesti dissidente võib üldiselt iseloomustada kui eriharidusega inimesi. Enamik neist on lõpetanud kõrgkooli või õppinud seal ning neil on mitmekülgsed vaimsed huvid. Inseneriharidusega olid Artjom Juskevits, Kalju Mätik, Mati Kiirend, Sergei Soldatov, Erik Udam, tehnilise haridusega Endel Ratas, Lagle Parek, Viktor Niitsoo, Heiki Ahonen ja Rein Arjukese. Ülikooli või Kunstiinstituudi olid lõpetanud või seal õppinud Mart Niklus (bioloogia), Enn Tarto (filoloogia), Jüri Kukk (füüsikaline keemia), Viktor Niitsoo (ajalugu), Arvo Pesti (vene filoloogia), Ülle Einasto (sisearhitektuur), Urmas Inno (bioloogia) ja Eve Pärnaste (psühholoogia). Kunstiharidusega oli ka Karin Inno, meditsiinilise haridusega Ilse Heinsalu. Dissidentliku liikumise keskuseks Eestis oli Tartu, kus anti välja «Lisandusi...» ning kus valitses tänu ülikoolile suhteliselt vabameelne õhkkond.

⁴⁷ Lisandusi, 1982, XIV kogu, 417—419.

⁴⁸ Samas, 419—420.

⁴⁹ Lisandusi, 1982, XVI kogu, 502—503.

⁵⁰ RL 432/82.

⁵¹ Lisandusi, 1981, X kogu, 307.

⁵² RL 473/80.

⁵³ RL 471/83.

Viimase tõttu torkasid KGB aktsioonid dissidentide vastu Tartus eriti silma. Muidugi ei saa KGB rolli selles võitluses üle tähtsustada — tegemist oli ikkagi käsutäitjatega. Käsk tuli aga kõrgemalt poolt, süsteemi juhtorganitelt, eelkõige NLKP-lt. Režiim püüdis teha kõik, et temaga mitte-nõustuvad inimesed leiaksid end «korralike inimeste» seast väljatõugatu-tena, paariatena, kellega keegi, kes just endale lausa pahandusi kaela ei tahtnud, tegemist ei julgeks teha. KGB ülesanne oli luua hirmu ja usaldamatusse õhkkond, tekitada selline sotsiaalne kliima, kus keegi ei tea, kes on kelle nuhk ning kes mida võib «organitele» rääkida. See vastastikuse umbusalduse ja kartuse sündroom ilmneb eriti ka «40 kirja loos», kus kirjale allakirjutanud meenutavad, et nii mitmelgi korral kartsid nad KGB provokatsiooni ning seetõttu usaldati kiri allakirjutamiseks ainult kaheldamatult ausa mainega isikutele.⁵⁴

Süsteem tegi kõik, et kodanikud, kes avalikult ilmutasid rahulolematust kehtiva režiimiga, ei satuks mingil juhul vastutavatele kohtadele ega saavutaks rahva hulgas populaarsust ja autoriteeti. Üldjuhul ei võimaldatud dissidentidel töötada oma erialal, eriti kui oli tegemist teaduslike töötajate, kultuuri- ja loomeinimestega. Seetõttu tuli teisitimõtlejatel sageli äraelamiseks teha vähe kvalifitseeritud tööd, mis andis võimumeestele võimaluse neile avalikkuse ees viidata kui «mingitele katlakütjatele», kelle arvamusi ei maksa tõsiselt võtta.

Eesti poliitvangide, nende perekondade ja vabadusvõitlejate abistamiseks loodi 1978. aastal Stockholmis Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus (EVVA), millel olid toimkonnad Kanadas, USA-s ja Austraalias.⁵⁵ See organisatsioon on tegelnud eesti poliitvangide hooldusega, majandusliku toetuse organiseerimisega nende perekondadele ning maailma avaliku arvamuse tähelepanu juhtimisega Eestis toimunud pidevale inimõiguste rikkumisele. Abistamiskeskusel on lisaks lasunud koordineerivad ülesanded poliitvangide nimestike pidamisel, poliitvangide, nende perekondade ja vabadusvõitlejate kohta andmete kogumisel, Eestiga kontakti pidamisel, vaba maailma massimeediumi informeerimisel ja ülemaailmsele abistamisvõrgule teadete vahendamisel. Eesti poliitvangide, nende perekondade ja dissidentide heaks tegutses Austraalias, Belgias, Hollandis, Suurbritannias, Kanadas, Prantsusmaal, Rootsis, SLV-s, Sveitsis ja USA-s 115 Eesti-poolset toimkonda, hooldusgruppi ja hooldajat. Sellest aktsioonist võtsid osa ka kohalikud elanikud. Anti välja vastavasisulist ingliskeelset bülletääni.

Omakirjastuslikud väljaanded Eestis

Esimesed Eesti omakirjastuslikud väljaanded ehk nn. *samizdat* olid eelnimetatud venekeelsed «Demokraat» ja «Vabaduse Kiir» ning eestikeelsed «Eesti Demokraat» ja «Eesti Rahva Hää», mida andsid välja Eesti Demokraatliku Liikumise liikmed. Nende väljaandmisele tegi lõpu 1975. aastal toimunud eesti demokraatide protsess, mis ühtlasi lõpetas ka Eesti Demokraatliku Liikumise tegevuse.

1970. aastate teisel poolel kasvas omakirjastuslike materjalide hulk kiiresti.

Kõige pikaajalisem ja perioodilisem eesti omakirjastuslik väljaanne oli «Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis», mis regulaarselt kajastas kõiki teisitimõtlejate aktsioone, poliitilisi protsesse ja KGB tegevust ning kus ilmusid kõik olulised avaldused, memorandumid ja apellatsioonid. Lisaks anti teavet inimõiguste rikkumisest, Eesti ajaloost, teiste Balti vabariikide teisitimõtlejate saatusest ja Eestis toimunud sündmus-

⁵⁴ Kiin, S., Ruutsoo, R., Tarand, A. 40 kirja lugu, 40.

⁵⁵ Lisandusi, lisad 1983—1986, 616.

test, millest ametlik press eelistas vaikida. «Lisandusi...» hakkas ilmuma kord kvartalis 1978. aasta lõpul ning kuni aastani 1982 ilmus 17 kogu, tavaliselt 40—50-leheküljelisena. 1983. aastal ei ilmunudki «Lisandusi...», sest toimetuse koosseisus L. Parek, H. Ahonen, A. Pesti ja E. Tarto oli juba nõukogude kohtumõistmise suva all. 1984 ilmus kaks eriväljaannet. Ilmus ka mitmeid temaatilisi kogusid: nr. V (1979) oli pühendatud MRP-le, nr. XI (1981) Jüri Kukele, nr. XIII (1981) käsitles peamiselt Poola sündmusi ning nr. XVII (1982) oli pühendatud Leedu teisitimõtlejatele. «Lisandusi...» levis Eestis üsna laialdaselt ning tal oli eesti ühiskonnale oluline mõju. Kõik numbrid püüti toimetada ka välismaale eesti organisatsioonide kätte, et anda Lääne avalikkusele teavet Eestis ja Nõukogude Liidus toimuvast.

Uhelt poolt loodeti Lääne avalikkuse survest Nõukogude Liidule teatavat kaitset siinsetele teisitimõtlejaile, kuid samas ei olnud sugugi tähtsusetu see mõju, mida teave Eestis toimuvast avaldas väliseestlastele. Teated opositsiooni olemasolust kodumaal hoidsid neis lootust Eesti vabaneamisele, andsid jõudu eestlusele välismaal ja mõtte eesti organisatsioonide tegevusele. Rahvusvahelise avaliku arvamuse surve Eesti KGB tegevusele oli tuntav: võrreldes sama organisatsiooni praktikaga mujal Nõukogude Liidus, käituti Eestis suhteliselt korrektselt.

«Lisanduste...» väljaandmisega tegeles pidevalt rühm inimesi, keda võiks nimetada toimetuseks, sest töö oli peamiselt kollektiivne. Põhitegijad olid KGB-le tuntud dissidendid, kuid kaastõid saadi ka anonüümseks jääda soovinud autoritelt. Avaldati enamik huvipakkuvast materjalist, kui oli kontrollitud faktide vastavust tegelikkusele.

I kogu toimetas Jüri Adams, II—XI kogu Viktor Niitsoo. Pärast tema arreteerimist tegelesid «Lisanduste...» väljaandmisega Arvo Pesti, Lagle Parek ja Heikki Ahonen, Enn Tartol oli konsultandi roll. Nende arreteerimisega lõppes «Lisanduste...» väljaandmise olulisem etapp. Viimased kogud XVIII—XXV trükiti ainult ühes eksemplaris ja toimetati kohe Läände, ilma et neid oleks Eestis levitatud.

Mitmete Tartus ja mujal ringelnud omakirjastuslike almanahhide ja kultuuriväljaannete seas väärrib märkimist ajakiri «Poolpäevaleht», mida 1978. aasta teisel poolel anti Tartus välja seitse numbrit.⁵⁶ «Poolpäevalehe» toimetajaks oli Tartu Ülikooli ajakirjandustudeng Hubert Jakobs, kes selle eest eksmatrikuleeriti. «Poolpäevalehe» näol arvati tegemist olevat provokatsiooniga, sest H. Jakobs oli andnud KGB-le tunnistusi (neid kasutati näiteks A. Pesti vastu 1983. aasta protsessil⁵⁷). Hiljem selgus, et tegu oli siiski tõsimeelse üritusega H. Jakobsi isiklikul initsiatiivil.

Rahvuslikud väljaastumised Eestis

Mõnedes Läänes ilmunud Eesti dissidentlikku liikumist käsitlevates töedes ilmneb seisukoht, et liikumisele oli omane noorte, eriti koolinoorte suur osakaal.⁵⁸ Selle väitega ei saa nõus olla, sest Eesti dissidentlikus liikumises praktiliselt koolinoori polnud. Aktiivsemad olid üliõpilased ning põhiroll oli täita kogenenumatel inimestel. Ilmselt aetakse segi kaks erinevat asja: dissidentlik liikumine, mida iseloomustas organisatsiooniline struktuur ja konkreetseid võitlusvormid, ning noorte rahvuslikud väljaastumised, mis toimusid stiihiliselt ja millel ei olnud muud seost Eesti dissidentliku liikumisega, kui et mõlemad väljendasid opositsioonilisest olemisest nõukogude korruga.

Üks esimesi suuremaid noorte väljaastumisi toimus 1976. aasta 3. det-

⁵⁶ RL 207/79.

⁵⁷ Lisandusi, 1984, XIX kogu, 584—588.

⁵⁸ Alexeyeva, L. Soviet Dissent, 90.

sembril Tartus, kus meelt avaldasid peamiselt tudengid. Algselt tantsupeoks reklaamitud üritus kujunes võimude jämeda sekkumise tõttu stiihili-seks meelevalduseks ja demonstratsiooniks läbi linna. Skandeeriti loosungeid Eesti iseseisvuse ja demokraatia toetuseks. Lõpuks toimus miilitsate ja noorte kokkupõrge. Sündmust valgustav tudengi kiri, mis jõudis Lään-de, tõi rahulolematuse põhjuseks rektor A. Koobi ajal ülikoolis valitsenud poliitilise surve õhkkonna.⁵⁹ Juhtunust ei saanud mööda vaadata ka aja-leht «Edasi», kes küll maalis asjast hoopis teise pildi.⁶⁰

1978. aastal sai EKP I sekretäriks Karl Vaino, kelle esilekerkimist ka kõige stagnameelsemad kohalikud parteitegelased ei teadnud oodata. Venestamine, mis ka eelnevatel aastatel oli eestlasi ametliku kursina taga-plaanile surunud, muutus veelgi intensiivsemaks. Konkreetselt väljendus see EKP KK büroo salajases otsuses 19. detsembrist 1978. Otsus oli ins-pireeritud NSV Liidu Ministrite Nõukogu 1978. aasta 13. oktoobri otsusest vene keele kui rahvustevahelise suhtlemiskeele tähtsusest.

Koolides kuulutati vene keel peaaegu et õppeaineks number üks. Taju-des ohtu, mida kujutas endast rahvuslikule kultuurile ja rahvuse tulevikule kujunenud vaimne ja demograafiline situatsioon, muutus Eesti üldsus äre-vaks. 1979. aasta rahvaloenduse andmeil oli kolmes linnas — Narvas, Sillamäel ja Paldiskis — eestlaste osakaal alla 5% ning teistes linnades kasvas muulaste hulk kiiresti mehaanilise ja loomuliku iibe tõttu.⁶¹ Oma osa eestlaste madala loomuliku iibe fenomenis oli riiklikul korteripoliitikal, mis kõige jõhkramalt diskrimineeris kohalikku elanikkonda. Noorel eesti perel oli oma korteri saamine peaaegu võimatu, samal ajal kui rongilt tulijatele võimaldati korter (enamasti uus) minimaalse aja jooksul. Üldine rahulolematuse eestlaste tõrjutud seisundiga omal maal leidis väljenduse üleestilistes noorsoorahutustes 1980. aasta septembris—oktoobris. Põhi-osa demonstratsioone toimus Tallinnas, kuid kõrvale ei jäänud ka Tartu, Pärnu ja Viljandi. Rahutused algasid Tallinnas 22. septembril pärast Eesti TV ja Raadio vahelist jalgpallimatši «Dünamo» staadionil, kui Tele-Raadiokomitee tollane esimees Raimund Penu keelas väljakuulutatud punkroki ansamblil «Propeller» esineda. Noored, keda oli kogunenud mitu tuhat, protesteerisid võimude sellise tegevuse vastu ning osa noor-test, olles veendunud, et kontsert jääb ära, hakkas suures kolonnis kesk-linna poole astuma. Valitses protestimeeleolu, hüüti loosungeid «Brežnev pensionile», «Maha Gretškina» (esimene Eesti vene nimega haridusminis-ter) ja «Liha letile». Kogu teel kesklinna toimus kokkupõrkeid miilitsa-tega, kuid suurem lahing algas enne Viru väravaid. Arreteeriti umbes 120—140 inimest, kellest enamik peagi vabastati. Umbes 70 inimest jõudis Toompeale, kes nad loopisid kividega Ministrite Nõukogu hoonet.

1. oktoobril kogunes Tallinna südalinna eri kohtades umbes 2000 noort, kes kolonnidena püüdsid pääseda Toompeale. Skandeeriti loosungeid «Venelased välja», «Elagu Eesti Vabariik» jne. Paljud noored arreteeriti.

3. oktoobril kogunes umbes 300 noort «Dünamo» staadionile, et korral-dada järjekordset meelevaldust, kuid miilitsad ajasid nad peatselt laiali.⁶²

Noorte väljaastumiste jõhker mahasurumine võimude poolt sundis 40 eesti intellektuaali pöörduma avaliku kirjaga partei häälkandjate poole Eestis ja Moskvast (nn. 40 kiri adresseeriti ajalehtedele «Pravda», «Sovetskaja Estonia» ja «Rahva Hääle»). Kirjas rõhutati: «Pole tõenäo-line, et tuhandete noorte meelevaldusteni viis üksikute õhutajate tegevus. Meile tundub, et selles väljendub võimendatult täiskasvanute, paljude Eesti elanike rahulolematuse.»⁶³

⁵⁹ RL 107/77.

⁶⁰ Edasi, 1976, 7. dets.

⁶¹ RL 384/82.

⁶² Lisandusi, 1980, IX kogu, 263.

⁶³ Kiin, S., Ruutsoo, R., Tarand, A. 40 kirja lugu, 4.

Avalikku kirja vastavalt nõukogude tavadele ajakirjanduses ei avaldatud ning ainsad meetmed, mida võimud tarvitusele võtsid, olid repressioonid kirja kirjutajate, levitajate ja rahutustest osavõtnute vastu ning «ideoloogilise kasvatus töö tõhustamine».

Noor põlvkond, kes ei olnud tundnud stalinlike repressioonide hirmu, sai ühiskonna meeleolude baromeetriks, näidates avalikult oma protesti kehtiva korra vastu. See oli esimene tõsisem märk, et arengud brežnevlikus ühiskonnas viivad vältimatult rahulolematuse kasvule, mida võinuks pidurdada ainult äärmiselt jäigad repressioonid, s. t. sisuliselt stalinismi tagasitulek.

Oma isamaalisi tundeid demonstreerisid noored mitut moodi, noorusliku innu ja hulljulgusega. Rahvuslippude heiskamine oli üks levinuimaid protestivorme noorte seas, ehkki sellistest aktsioonidest osavõtjaid karistati vägagi karmilt. Iseloomulik nõukogude miilitsa- ja kohtuorganitele oli püüd anda kõikidele poliitilistele väljaastumistele, mida noored korda saatsid, kriminaalne maik, s. t. karistada noori kui kriminaalkurjategijaid. Kättesaadud lipuheiskajatele esitati tavaliselt süüdistus kuritahtlikus huli gaansuses ning neid ootas 1,5—2-aastane vanglakaristus. Oma protesti avaldasid noored ka NSV Liidu riigilippude mahavõtmise või puruksrebinisega. Aastatel 1981—1983 mõisteti sellise tegevuse eest süüdi 22 noort.⁶⁴

Veel üks demonstratsiooniliik valmistas võimudele suurt peavalu, eelkõige oma rahumeelsuse ja «süütuse» tõttu. Nimelt oli paljudel inimestel kombeks demonstreerida oma meelsust küünalde asetamisega eesti vabadvõitlejate haudadele Eesti Vabariigi tähtpäeval. Tartus oli kõige populaarsemaks mälestamispaigaks Vabadussõja kangelase Julius Kuperjanovi haud, kuhu 24. veebruaril ja teistel tähtpäeval kogunes tihtilugu suur hulk inimesi. Sellistel puhkudel peeti mõnikord kõnesid ja lauldi isamaalisi laule. KGB üritas neid kogunemisi igati takistada, olles sunnitud teinekord isegi kalmistu ümber piirama. Seesugune toimimine ei suutnud hoida inimesi eemal oma pühapaikadest, küll aga mõjus üsnagi naeruväärsetl.

Üldiselt võib noorte väljaastumisi iseloomustada kui stiihilisi demonstratsioone. Mingit organiseeritud rahvuslik-demokraatlikku noorteliikumist teadaolevatel andmetel ei eksisteerinud.

Kirik ja religioon Eesti opositsioonilises liikumises

Erinevalt Leedu opositsioonist, kus katoliku kiriku roll oli märkimisväärne (Leedu dissidentide peamine väljaanne oli «Leedu Katoliku Kiriku Kroonika»), oli kirikul Eesti dissidentlikus liikumises suhteliselt tagasihoidlik osa. Ühelt poolt oli selle põhjuseks Eestis valitseva luterliku kiriku struktuur, mis ei tunnistanud mitteametlikke kogudusi ja oli seetõttu tervikuna allutatud järgale riiklikule kontrollile (igal kirikuõpetajal pidi olema registreerimistunnistus, mis andis talle loa jutlustada, ent see registreerimistunnistus võidi KGB algatusel kergesti ära võtta). Teiselt poolt on luterlik ja katoliiklik usutraditsioon olnud ajalooliselt erinevad ning eestlased on kirikusse kui võõra võimu atribuuti alati suhtunud distantseeritusega.

Nagu mujalgi Nõukogude Liidus, nii olid usklikud Eesti NSV-s üks enim represseeritud elanikekategoriaid. Usulistel motiividel töölt vallandamine või kõrgkoolist väljaheitmine olid igapäevased nähtused. Sisuliselt eksisteerisid usklike inimeste jaoks paljud ametikeelud. Näitena võiks tuua Illar Hallaste eksmatrikuleerimise TRÜ õigusteaduskonna III kursuselt 1979. aastal. Eksmatrikuleerimise põhjuseks toodi käskkirjas «üliõpilasele

⁶⁴ Alexeyeva, L. Soviet Dissent, 91.

ebaväärikas käitumine», mis Eesti NSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumi inspektori Harald Roosevee sõnade järgi seisnes samaaegses kuulumises kirikusse ja komsomoli. Eesti NSV kõrgema ja keskerihariduse ministri I asetäitja Heimar Peremees kinnitas I. Hallastele, et ta eksmatrikleeriti usuliste vaadete pärast, sest õigusteaduskond on poliitiline teaduskond, kus usklikud õppida ei saa.⁶⁵

Tavapäraselt suhtus nõukogude võim, eriti aga KGB usklikesse noortesse kui mittetervetesse inimestesse, keda tuleb «ravida». Selles suhtes oli üks iseloomulikumaid uskliku noormehe Ivan Ikkoneni juhtum, kes pärast Kohtla-Järve 11. Linnakutsekooli kiitusega lõpetamist astus Tartu katoliku koguduse liikmeks. I. Ikkonen kirjutab oma kirjas: «19. aprillil 1978. a. olin mina, Ivan Ikkonen, kutsutud Tartu sõjakomissariaati meditsiinilisesse komisjoni. Enne arsti juurde sisenemist ma palvetasin. Uhele arstile tundus asi kahtlasena, ta küsis, kellega ma olen rääkinud. Kui komisjon hakkas minu toimikut läbi vaatama, tehti üksmeelne otsus suunata mind psühhoneuroloogiahaiglasse aadressil Staadioni 48. [...] Peale insuliiniravi vestlesid minuga Michelson ja teised arstid. [...] Mulle öeldi, et ma olen ikka veel haige ja et mind on vaja saata invaliididekodusse, kuid enne tuleb kuu aja jooksul usk välja ravida. Nad otsustasid, et usk segab mind ja tegid järjekordse elektrišoki. [...] Mulle lubati anda invaliidisgrupp, juhul kui ma pole võimeline töötama. Arstid peavad mind ikka veel haigeks, sest nad teavad, et ma pole loobunud usust vaatamata kõigele, mis minuga tehtud on. Kokku tehti viis elektrišokki ja 60 insuliinikoomat.»⁶⁶

Analoogiline kohtlemine sai osaks ka Tartu Peetri koguduse liikmele Sulev Ustavile, kes selle tagajärjel saadeti Maarjamõisa invaliididekodusse.⁶⁷

Eesti usklikte raskest olukorrast andis rahvusvahelisele üldsusele teada 20 eesti uskliku kiri⁶⁸ Soome Vabariigi presidendile U. Kekkonenile, Soome Eduskunna liikmetele ja peapiiskop Matti Simojokile. Kiri, mis lähetati Soome 1979. aasta kevadel, pööras tähelepanu usulise kirjanduse, eriti piiblite suurele defitsiidile Eestis. Et nende väljaandmine kohapeal oli praktiliselt võimatu, tunti suurt ärevust uue, kavandatava Soome tolliseaduse pärast, milles NSV Liidu mõjutusel oleks keelatud ka Soomepoolset religioosset kirjanduse toimetamine Eestisse ja mujale Liitu.

Kirjas konstateeritakse: «A. Sedjulin, tuntud nõukogude autoriteet usu-seadusandluse alal, avaldas kogu nõukogude südametunnistusvabaduse mõtte: «Südametunnistusvabaduse sisseseadmises on kommunistid alati näinud üksnes vajalikku eeldust selleks, et propaganda abil ja veenmise teel vabastada töötajad religioosest maailmavaatest» (brošüür «Ususeadusandlusest», Tallinn, 1975, lk. 10). Siit selgub, miks Nõukogude Liidus südametunnistusvabadus ametlikult kehtib, selle teostamise vahendeid (sealhulgas piibleid) aga ei ole või on minimaalselt, miks passiivset usukultust on võimalik harrastada, usupropaganda ja misjonitöö eest aga nähakse [...] ette vanglakaristus. Miks võimud sallivad usuorganisatsioonide tegevust, kui seda juhitakse tsentraliseeritult, võimudega kaastööd tegevate preestrite ja vaimulike poolt, KGB ja võimuorganite pideval instruerimisel ja nende poolt määratud proportsioonides, astuvad aga äärmise vaenulikkuse ja jõhkruusega vahele seal, kus usklikud osutavad individuaalset algatust, teostavad oma tõekspidamisi praktikas ning sõlmivad kontakte ametlikest kanalitest ja programmidest mööda minnes.»

Seda poliitikat illustreerivad ilmekalt 1980. aastal Eestis asetleidnud sündmused.

⁶⁵ Lisandusi, 1980, VI kogu, 172–176.

⁶⁶ Lisandusi, 1979, II kogu, 39–43.

⁶⁷ Krepp, E., Veem, K. Testing of the Helsinki Spirit, 27.

⁶⁸ Lisandusi, 1979, II kogu, 43–49.

Nimelt toimus 1980. aasta sügisel Tallinnas Euroopa luterlike kirikute konverents.⁶⁹ Konverentsi toimumiseks olid võimud nõus luba andma, oli ju olümpiaaasta ja tuli vabale maailmale näidata, kui suured vabadused on Nõukogude usklikeel. See aga ei takistanud KGB-d paar kuud hiljem alustamast tõelisi rünnakuid Eesti kirikule.⁷⁰ Novembri lõpupäevadel kadus Tallinnast Ambla ja Järva-Madise koguduse õpetaja Vello Salum, kes oma 1980. aasta jaanuaris peetud ettekandega «Kirik ja rahvus» oli juba sattunud julgeolekuorganite silmis erilisse ebasoosingusse.⁷¹ Segastel asjaoludel oli õpetaja Salum sattunud hotelli «Palace» (tuntud paigana, kus KGB tihti korraldas «vestlusi»), kust ta kiirabiga viidi Paldiski maantee psühhoneuroloogiahaiglasse ning sealt edasi Jämejala psühhoneuroloogiahaiglasse.

Detsembri alguses heideti Tallinna Kunstiinstituudi arhitektuuriosakonna viimaselt kursuselt välja üliõpilane Tiit Pädam, sest ta osales Eesti kiriku esindajana mainitud konverentsil. Kui ta kursusekaaslased pöördusid teaduskonna dekaani poole palvega lubada Tiidul instituut lõpetada, vastas dekaan, et see ei sõltu temast, sest nimetatud korraldus on tulnud julgeolekust.⁷²

Detsembri lõpul kutsuti NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Usuasjade Nõukogu voliniku Leopold Piibu juurde Võru koguduse õpetaja Villu Jürjo ja kiriku peapiiskop Edgar Hark. V. Jürjole öeldi, et kuna ta olevat rikkunud põhimõtteliselt ja järjekindlalt kõiki Nõukogude seadusi(!), võetakse temalt ära registreerimistunnistus. Tegelikult põhjuseks olid V. Jürjo jutlused, kus ta rõhutas kristlaste sõnavabadust kiriku raames.⁷³

1983. aasta kevadel saadeti Permi oblasti Kutšino 36-ndast parandusliku töö laagrist avalik kiri Paavst Johannes Paulus II-le. Selles toodi näiteid usklike julmast kohtlemisest Nõukogude Liidus ning kirjeldati olukorda laagris, kus valvurid ajasid jõhkralt laiali usklike vangide kogunemise, millega tähistati lihavõttepähi. Üheteistkümnelt allakirjutatu hulgas oli ka Viktor Niitsoo.⁷⁴ Need olid mõned näited iseloomustamiseks kiriku suhteid võimu ja dissidentidega.

Kokku võttes võib tõdeda, et aktiivseid usutegelastest dissidente oli Eestis väga vähe. Esile saab tõsta juba mainitud õpetaja Vello Salumit ja Urvaste koguduse õpetajat Harri Mõtsnikku, kelle sulest ilmus mitmeid võimu ja kiriku vahelkõrda käsitlevaid töid (omakirjastuslikus trükises «Lisandusi...», Eesti Luterliku Kiriku Stockholmis ilmuvast väljaandes «Eesti Kirik», 1984, nr. 5).⁷⁵ Pastor H. Mõtsnik arreteeriti 13. aprillil 1985, süüdistatuna Nõukogude-vastases propagandas.

Usklikke noormehi represseeriti kõige sagedamini nende patsifistlike veendumuste pärast. Nad keeldusid teenimast Nõukogude armee ja neid karistati seaduse täie rangusega.

Dissidentliku liikumise mõju Eesti poliitilisele arengule

Ehkki dissidentide arv Eestis oli suhteliselt tühine ning seetõttu võiks neid vaadelda kui ühiskonnale ebatüüpilist ja tähtsusetut nähtust, ei olnud nende roll Eesti poliitilises ärkamises sugugi teisejärguline. Ka ei olnud dissidentid ühiskonna enamiku suundumustest eemale tõrjutud grupp, nagu võimud seda kujutada püüdsid. Eestlaste enamik oli kogu aeg pas-

⁶⁹ Lisandusi, 1979, II kogu, 43.

⁷⁰ Lisandusi, 1981, X kogu, 308–309.

⁷¹ Newsletter, Dec. 1984, XXXVIII, nr. 523, 27.

⁷² RL 278/81.

⁷³ Lisandusi, 1981, X kogu, 309.

⁷⁴ Newsletter, July–Oct. 1983, XXXVII, nr. 517/518, 25.

⁷⁵ Newsletter, Dec. 1984, XXXVIII, nr. 523, 27.

siivse vastupanu seisundis talle võõra ideoloogia, majandamismeetodite ja kultuuri suhtes. Olles väliselt lojaalsed nõukogude võimule, tegid inimesed samal ajal kõik neist oleneva, et säilitada rahvuskultuuri ja majandust ning hoida alles «eesti vaimu». Nii mõnigi kord ületati see nähtamatu piir, mis eraldas lojaalsust ebalojaalsusest «organite» silmis, ning satuti jälitamise ja repressioonide alla. See tõi enamasti kaasa ameti- ja avaldamiskeelud, mistõttu kirjutavatele dissidentidele jäi tihti kaks võimalust — kas üldse mitte midagi avaldada ja asuda oma kvalifikatsioonile mittevastavale tööle või teha kaastööd omakirjastuslikele väljaannetele. Võib väita, et dissidendid olid eestlaste enamiku passiivse vastupanu loomulikuks jätkuks, nende jaoks oli passiivne võitlus end ammendanud ning muutunud aktiivseks väljaastumiseks režiimi vastu. Michigani Kolledži ajalooprofessor Alexandras Shtromas nimetab mainitud passiivset enamust «säilitajateks» ja leiab, et Balti rahvaste, sh. eesti rahva jaotamine «säilitajateks» ja dissidentideks on üsna kunstlik, kuna potentsiaalselt oli kogu rahvas dissidentlik.⁷⁶ Seejuures ei saa sugugi alahinnata teisitimõttelejate vankumatut meeleskindlust järgida oma põhimõtteid ka siis, kui selle eest tuli tasuda ränkade Gulagi-aastatega. Oma kompromissitu võitlusega inimõiguste ja rahvusliku suveräänsuse eest, oma julge käitumisega olid nad ebatüüpilised rahva alalhoidliku enamiku taustal, kuid nad kehastasid sellesama enamiku varjatud veendumusi ja aateid. Ideede tasandil ei olnud konflikti dissidentide ja «säilitajate» vahel, erinevus oli eneseohverduse valmiduses. See tuleb ilmekalt välja ka «40 kirja loos», kus kiri levis rahva hulgas erakordse kiirusega ning allakirjutanutele sai osaks üldine poolehoid — korraks oli rühm «säilitajaid» asetanud ennast dissidentidega ühele tasandile, riskerides samade kaotustega. Rahva valmisolek muudatusteks seletab ka plahvatusliku poliitilise aktiivsuse kasvu 1987. aastal, kui hirm rahvuse kadumise ja ökoloogilise ning majandusliku katastroofi ees ületas hirmu riikliku repressiooniaparaadi ees. Dissidente võib teatud määral pidada poliitiliste arengute katalüsaatoriks Eesti NSV-s. Selle väite konkretiseerimiseks on peatunud viimase kolme aasta mõnedel poliitilistel pöördemomentidel, mis osutavad Eesti ühiskonna poliitilise *status quo* muutumisele.

1987. aasta 23. augustil toimus Tallinnas Hirvepargis esimene võimude poolt lubatud miiting Molotovi-Ribbentropi pakti 48. aastapäeva tähistamiseks. Selle korraldasid dissidendid eesotsas T. Madissoni, L. Pareki ja teistega. Esimest korda käsitleti avalikkuse ees (rahvast oli paari tuhande ringis) eesti rahva valusat lähiminevikku ning nõuti omariikluse taastamist. Miitingule järgnesid ajakirjanduse raevukad rünnakud, kus vanade mallide järgi tembeldati üritus «õõnestusraadiojaamade «Ameerika Hääle», «Vaba Euroopa» ja «Vabadus» inspireeritud speaktaakliks» ning mustati kõiki organiseerijaid.⁷⁷ «Rahva Hääle» peatoimetaja Toomas Leito kirjutas «puruvanadest Eesti vabaduse eest võitlejatest» Rootsis, USA-s ja mujal, kes «pasundavad Nõukogude Liidu okupatsioonist Balti vabariikides».⁷⁸ Analoogilise sõnavaraga kirjatükke ilmus ainuüksi «Noorte Hääles» sel perioodil kümme. «Molodjož Estonii» juhtiv ajakirjanik Mark Levin kuulutas artiklis «Sulid» veendunult, et Toompea kohal ei hakka iialgi lehvima kodanliku vabariigi lipp.⁷⁹

30. oktoobril 1987 moodustasid dissidendid MRP-AEG (Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi), kes saatis NSV Liidu peaministrile N. Rõžkovile kirja nelja ettepanekuga: 1) avaldada MRP koos salaprotokollidega; 2) loobuda maailma eri mõjusfäärideks jaotamise

⁷⁶ Shtromas, A. How Political Are the Social Movements in the Baltic Republics? — Nationalities Papers, Fall 1990, XVIII, nr. 2, 16.

⁷⁷ Näit.: Noorte Hääle, 1987, 25. aug.

⁷⁸ Rahva Hääle, 1987, 25. aug.

⁷⁹ Noorte Hääle, 1987, 15. sept.

põhimõttest; 3) mõista avalikult hukka MRP ja selle salaprotokollid ning vabandada Eesti, Läti, Leedu, Poola, Soome, Ungari ja Rumeenia rahvaste ees; 4) luua rahvusvaheline komitee Stalini kuritegude uurimiseks.

2. veebruaril 1988 organiseerisid dissidendid eesotsas V. Niitsoo ja L. Parekiga Tartu rahu aastapäevale pühendatud miitingu, mille linnavõimud ja KGB jõuga laiali ajasid. Saades aru, et see jõudemonstratsioon oli poliitiline viga, loobusid võimud edaspidi sellisest praktikast.

1988. aasta alguseks oli EKP-s endas kujunenud sisemine opositsioon K. Vaino poliitikale. EKP uutismeelsed liikmed tegid panuse M. Gorbatšovile, astudes avalikult välja senise juhtkonna vastu.

Aprillil algul toimus Tallinnas loomeliitude ühispleenum, kus esmakoordelt avalikult kritiseeriti väga teravalt EKP juhtkonna poliitikat ning paljusid Eesti ühiskonna väärnähtusi. Sellel pleenumil kerkisid poliitikutena esile mitmed kultuuritegelased, kellest edaspidi kujunesid arvestatavad poliitilised liidrid, kuna neil oli rahva usaldus ja toetus. EKP uutismeelne (osa) vajas massiliikumist, mis toetaks uutmispoliitikat ja aitaks kaasa muudatuste vastu oleva parteijuhtkonna väljavahetamisele. 13. aprillil 1988 töigi tollane EKP liige E. Savisaar Eesti TV saates «Mõtlemine veel» avalikkuse ette idee moodustada Rahvarinne perestroika toetuseks. Üleskutse leidis elanikkonnas suurt vastukaja. Tajudes, et tekkinud olukord soosib üksikisikute poliitilist aktiivsust, vallandus rahva «dissidentlik initsiatiiv» pidurdamatu jõuga. Rahvarinne (RR) kui esimene legaalne alternatiivne poliitiline liikumine saavutas erakordselt kiiresti väga suure populaarsuse ja juba mõne kuu pärast oli tal rohkem kui 100 000 toetajat. Oma osa selles oli RR-i vabal juurdepääsul kõikidele massiteabevahenditele, samal ajal kui dissidentide algatatud liikumised olid peaaegu täielikus infoblokaadis.

17. juunil toimus Tallinnas Lauluväljakul RR-i korraldatud miiting, mis oma 100 000 osavõtjaga muutus rahvuslikuks manifestatsiooniks ning mida võib pidada eestlaste «laulva revolutsiooni» alguseks. Miiting oli pühendatud XIX üleliidulise parteikonverentsi delegaatide ärasaatmisele ning seal teatati rahvale esmakordselt, et EKP X pleenum oli 16. juunil 1988 vabastanud ametist Karl Vaino ning tema asemel oli EKP I sekretäriks määratud Vaino Väljas. See võimuvahetus maandas mõningal määral pingeid, mis olid elanikkonnas juba ähvardavalt suureks paisunud.

Kuni 1988. aasta lõpuni oli EKP Eesti ühiskonnas domineerivaim jõud, kuid uute liikumiste ja parteide lisandudes ning nõudmiste radikaliseerudes jäi EKP, suutmata lahti rebida poliitilistest dogmadest ning inertsist, poliitilisel areenil sabassõrkijaks. Tooni hakkasid andma teised jõud, mille hulgas dissidentide loodud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteil oli oluline osa.

1988. aasta veebruaris algatasid dissidendid Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) loomise mõtte, mis realiseerus 20. augustil 1988. Oma radikaalsusega astus ERSP kogu aeg paar sammu ees teistest Eesti poliitilistest liikumistest. Tagasi vaadates võib öelda, et ERSP oli selleks katalüsaatoriks, mis andis poliitilistele arengutele õige suuna ning käivitas paljud poliitilised protsessid, mis sellise partei puudumisel oleksid toimunud tunduvalt aeglasemalt. Võttes eesmärgiks omariikluse täieliku taastamise, mis eestlastele on alati olnud kõige südamelähedasem, oli ERSP teatavaks poliitiliseks orientiiriks olupoliitilistes kõrval- ja keerdkäikudes. Nüüd, kus praktiliselt kõik eestimeelsed parteid ja liikumised Eestis on võtnud eesmärgiks omariikluse taastamise, on ERSP oma orientiirirolli minetanud ning asunud koostööle teiste poliitiliste jõududega.

Käsitletavat teemat puudutav materjal on veel väga «värske» ja «kuum» ning äärmiselt mahukas (ainuüksi Pareki-Pesti-Ahoneni kohtuasja toimik koosneb 17 köitest). Seetõttu seisab põhjapanevate teaduslike järelduste tegemine veel ees. Seni piiratudagu lähiminevikku kajastava olulise teabe

vahendamisega avalikkusele, sest dissidentlikud liikumised on täiesti loomulikud nähtused, mis igas sotsiaal-poliitilises süsteemis taotleavad inimõiguste tunnustamist ja demokraatlike vaadete levitamist, aidates sellega kaasa ühiskonna humansemaks muutumisele.

Esitanud P. Järve

Toimetusse saabunud
28. I 1991

Маре КУКК

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ В ЭСТОНИИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Всего несколько лет назад единственными представителями политического оппозиционного движения в Эстонии были диссиденты, боровшиеся за права человека и национальное самоопределение.

В статье дается краткий обзор возникновения, подавления и развития диссидентства в Эстонии, составленный в основном по зарубежным источникам. Прежде всего рассматривается общеполитическая обстановка, которая в конечном итоге и привела к инакомыслию. В качестве ответной реакции на вторичную оккупацию Эстонии Советской Армией (СА) в 1944 г. (впервые СА оккупировала Эстонию в 1940 г.) возникло вооруженное сопротивление, известное под названием «лесные братья», численностью 12 000—15 000 человек. Это в сущности партизанское движение понесло немалые потери в 1949 г., когда проводились акции массового переселения коренного населения в Сибирь. Тем не менее вооруженное сопротивление оккупантам продолжалось вплоть до 1953 г., когда последние группы были захвачены или уничтожены силами СА и КГБ.

Жестокое подавление национального самосознания и вооруженного сопротивления привело к росту недовольства в широких слоях местного (эстонского) населения, которое, однако, в условиях сталинского террора имело мало шансов перерасти в открытое неповиновение.

Диссидентские движения в Эстонии возникли в конце 1960-х годов, когда «хрущевская оттепель» была сведена на нет брежневской политикой тоталитарного централизма. Наиболее значительными были Эстонское демократическое движение и Эстонский национальный фронт, неоднократно посылавшие обращения в ООН и положившие начало местному самиздату. Однако судебным процессом в 1975 г. над пятью активистами Эстонского демократического движения было подавлено и это движение.

Европейское совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшееся в Хельсинки в 1975 г., дало новый толчок к расширению движения инакомыслящих в СССР, а его Заключительный акт — правовую основу этому движению. В ряде крупных городов СССР возникли т. н. хельсинкские группы, ставившие своей целью контроль за неукоснительным выполнением советскими властями международных договоров в области прав человека.

Действия хельсинкских групп, раскрывавшие всю несостоятельность советской правовой политики, не вызвали восторга со стороны властей. В 1977 г. начались по всей стране массовые репрессии против диссидентов, которые очень скоро покончили с легальной оппозицией в СССР.

Диссидентское движение в Эстонии после Хельсинкского совещания было хотя и малочисленным, но весьма активным. Анализ всех главных диссидентских акций и судебных процессов над инакомыслящими за период 1976—1986 гг. приводит автора к заключению, что перед КГБ, как орудием КПСС, стояла задача, с одной стороны, создать в обществе обстановку страха и недоверия, препятствующую развитию инакомыслия, а с другой — добиться любыми способами того, чтобы люди, выступающие с оппозиционными взглядами, не достигали популярности и авторитета в народе. Для этого использовались такие приемы, как запрещение на профессию, открытая клевета и т. д.

При анализе форм проявления недовольства молодежи, в частности массовых выступлений студентов и школьников в 1980 г., обращается внимание на то, что необходимо различать диссидентские движения и молодежные демонстрации чисто национального характера. Последние являлись стихийным выражением протеста против советской аннексии и русификации.

Отмечается, что вклад лютеранской церкви в эстонское оппозиционное движение был относительно скромным.

В итоге автор приходит к выводу, что диссидентские движения за права человека и демократию сыграли важную роль в продвижении нашей страны к правовому государству.

DISSENT IN ESTONIA DURING THE SOVIET PERIOD

The political opposition as a form of dissent in Estonia lost its importance only a few years ago when the political processes started by the *perestroika* policy enabled the native population to engage in a legal fight for their lawful rights.

Based mainly on Western sources, this article gives a brief survey of the background and evolution of dissent in Estonia, underlying its most important actions and accomplishments.

In 1944, right after the Soviet Army occupied Estonia for the second time (the first occupation by the Soviet Army was in 1940) an armed resistance movement involving 12—15 thousand men called forest brethren emerged. Although the 1949 mass deportation dealt a decisive blow to partisan activities, the forest brethren continued fighting until 1953 when their last groups were destroyed. Divisions of the Soviet Army and the KGB units managed to capture most of them with the help of executions, arrests, purges, and deportations. Such measures, along with the loss of national sovereignty and human rights, generated widespread opposition among the Estonians, especially among the young generation. Still no active dissident movements could form due to the extraordinarily brutal repressions of the Stalinist regime.

The beginning of the dissent in Estonia can be dated back to the end of the 1960s when Khrushchev's reforms subsided under Brezhnev's rigid centralization policy. The first outstanding groups were the Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front who addressed a memorandum to the United Nations in 1972 asking for the restoration of independence for Estonia and admission of Estonia to the UN. The five leading members of the Estonian Democratic Movement were tried in 1975 after which the Movement ceased to function.

The 1975 Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe attracted the attention of Soviet people, providing bases for the struggle for human rights in the USSR. The so-called Helsinki groups which demanded the Soviet authorities to adhere to the provisions of the Final Act of the CSCE and the Universal Declaration of Human Rights were formed in different places of the Soviet Union. In Estonia the KGB tried to found a Helsinki group according to its own lists, persuading one of the leading dissidents Erik Udam to cooperate. Udam instead made the whole case public on a press-conference in Moscow and so no Helsinki group was formed in Estonia. In 1977 the Soviet authorities assisted by the KGB arrested all the leaders of the Helsinki groups, putting thus an end to the legal fight for human rights in the USSR.

The discussion of the dissent in Estonia after the CSCE comprises the years 1976--1986, all important appeals and actions as well as prominent dissidents and their trials are listed. Dissident movements in Estonia were small but active, focusing on three themes: national aspirations (problems of the annexation of Estonia), human rights, and moral regeneration. The author concludes that the aim of the KGB as an implement for the CPSU was on the one hand to create an atmosphere of fear and distrust in the society and on the other hand to prevent any person who disagreed with the official ideology from becoming popular among the people forbidding them, as most of them were intellectuals, to work in their professional fields so that in order to support their families they had to take unqualified jobs working as construction workers, stokers, etc.

The analysis of the discontent among the young generation concentrates on the largest youth protest demonstrations which have ever taken place in Soviet Estonia. A difference is drawn between the dissident movements and the patriotic manifestations of the youth as the latter were based on spontaneous protests against the Soviet rule and russification.

The role of the Lutheran Church was quite modest in the Estonian dissent. Some priests were repressed for having condemned in public the relations prevailing between the Soviet authorities and the church. However, no serious involvement of the clergy in the opposition can be spoken about.

Although not numerous and somewhat atypical, dissidents still played a noticeable role in the political developments of the Estonian society. In fact, dissidents were a normal and regular outgrowth of the majority of the Estonians as they embodied attitudes which the whole nation shared, only had not dared to express openly, or had expressed them in loyal forms.

The author comes to the conclusion that dissent, contributing to progress, has always played an important role in any society. This can be said also about the dissent in Estonia.